

بایسته‌های پژوهشی ادبیات رضوی - رضا بیات
فصلنامه تخصصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه
سال دهم، شماره ۳۹ «ویژه پژوهش‌های رضوی»، تابستان ۱۳۹۲، ص ۱۸۱ - ۱۸۸

بایسته‌های پژوهشی ادبیات رضوی

* رضا بیات

چکیده: نگارنده پس از بیان مقدمه‌ای در ضرورت توجه بیشتر به ادبیات شیعی، ادبیات رضوی را شاخه‌ای از آن بر می‌شمارد. پس از آن ۲۷ موضوع در زمینه ادبیات رضوی پیشنهاد می‌دهد، از جمله: سبک‌شناسی، علوم ادبی، تصحیح متون، زبانها و ادیان گوناگون، تاریخ ادبیات، زیارت، ارتباط با جریان‌های سیاسی و اجتماعی، آسیب‌شناسی.

کلیدواژه‌ها: امام رضا علیه السلام - ادبیات رضوی - بایسته‌های پژوهشی / ادبیات شیعی - ادبیات رضوی.

* پژوهشگر مؤسسه مطالعات امامیه، دانشجوی دکتری ادبیات فارسی دانشگاه علامه طباطبائی.
Bayat.dr@gmail.com

حوزه ادبیات آیینی با تمام وسعتی که دارد، از چشم بسیاری از محققان ادبیات پنهان مانده است؛ به طوری که در بین انبوه مقالات و تحقیقات ادبی، سهم نوشه‌های علمی ادب شیعی (با وسیع‌ترین و عام‌ترین سنجه‌های انتخاب) به ۶۰۰ مقاله نمی‌رسد و پایان‌نامه‌های مرتبط نیز به ۲۸۰ عنوان نمی‌رسد. این در حالی است که در این آمارگیری همه موارد ذیل را مرتبط با موضوع به حساب آورده‌ایم: هرگونه تحقیقی راجع به دوره‌های شیعه‌خیز مثل قاجاریه یا سربداران، هرگونه تحقیقی درباره ادبیات یا ادبیان شهرهای شیعه‌خیزی چون کاشان و نیز هرگونه تحقیقی راجع به شعرایی مثل صائب که در دیوانشان چند منقبت نیز سروده‌اند.

وقتی بحث ادب شیعی به میان می‌آید، نخستین چیزی که به ذهن می‌آید شعر عاشورایی است و پس از آن مناقب علوی و مصائب فاطمی و نیز شعر انتظار. صد البته که این‌ها شاخه‌های اصلی ادبیات شیعی هستند؛ ولی همه حرف این نیست. ادبیات رضوی نیز گونه‌ای قدرتمند از ادب شیعی است که احتمالاً در فارسی به مراتب پربارتر و غنی‌تر از عربی است؛ چرا که امام هشتم علیله در سرزمین فارسی‌زبانان مدفونند. ادبیات رضوی به دو دلیل چندان که باید دیده نشده است؛ یکی دلیل پیش-گفته درباره کل ادبیات شیعی و دیگر مغفول ماندنش در بین شاخه‌های اصلی ادب شیعی.

آنچه در ذیل می‌آید برخی موضوعات باستثناء پژوهش است که با توجه به جستجوی نگارنده و همکارانش، تا پایان سال ۹۱ کسی به آن‌ها اهتمامی نورزیده و همچنان جایشان در تحقیقات ادب شیعی خالی است:

کتابشناسی

۱. کتابشناسی کتب مستقل و غیر مستقل شعر و نثر ادبی درباره امام رضا علیله.

سبک‌شناسی و نقد

۲. سبک‌شناسی و نقد زبانی قصاید مذهبی رضوی و کشف بدایع و ابداعات احتمالی آن‌ها و نیز مشخص کردن میزان تقلید و تأثیرپذیری آن‌ها از قصاید مذهبی. این احتمال نیز متفقی نیست که قصاید درباری از مدایع دینی رنگ گرفته باشند؛ چرا که در سیر تاریخ ادبیات مذهبی، به تدریج ممدوحان درباری شؤون آسمانی پیدا می‌کنند.

علوم ادبی

۳. آیات و احادیثی که به شکل تضمین یا تلمیح در مدایع مذهبی و رضوی مورد استفاده قرار گرفته‌اند. همچنان که در کتب حدیثی کتابی مثل عيون اخبار الرضا علیهم السلام خاص امام هشتم است، در ادبیات نیز باید برخی مناقب و احادیث خاص ایشان یافت شود. این امر در معجزه‌نامه‌های سروده شده در عصر صفوی بیشتر محتمل است.

شرح و توضیح آثار بزرگ و دشوار

۴. شرح قصاید و اشعار فاخر درباره امام رضا علیهم السلام؛ تعدادی از قصاید کهن و ارزشمند در کتاب «مدایع رضوی در شعر فارسی» اثر احمدی بیرجندی گردآوری شده‌اند.

۵. معرفی و شرح اشعار منقوش بر در و دیوار حرم رضوی.

تصحیح یا بازتصحیح متون

۶. تصحیح دیوان ملک الشعراهای آستان قدس رضوی. برخی از این دیوان‌ها تاکنون چاپ نشده‌اند و برخی چاپ سال‌ها پیش هستند و الان موجود نیستند یا کیفیتی بایسته ندارند. ظاهراً آخرین چاپ دیوان ملک الشعرای صبوری مربوط به سال ۱۳۴۲ است.

زبان‌ها و ادبیات رضوی

۷. مدایع رضوی بسیاری به زبان‌های عربی و ترکی سروده شده است؛ همچنین احتمال یافتن مدایحی به زبان‌های اردو یا هندی یا انگلیسی یا ... متفقی نیست.

۸. مدایح غیر شیعیان برای امام هشتم می‌تواند موضوعی مستقل باشد. این مدایح نیازمند جمع‌آوری، نقد، سبک‌شناسی محتوایی- مضمونی و استخراج تاریخ ادبیات هستند. به بیان دیگر نگارش تاریخی برای مدایح رضوی غیر شیعی، موضوعی مستقل و ارزشمند می‌تواند باشد. این مدایح ممکن است سروده اهل سنت، عرفا، هندوها، مسیحیان و... باشد. برخی از سلسله‌های عرفانی از طریق معروف کرخی خود را متنسب به امام رضا^{علیه السلام} می‌دانند.

خبرگزاری رسا در خبری با نام «امام رضا در شعر شاعران اهل سنت» در تاریخ ۱۳۹۲/۶/۲۰ نمونه‌هایی تاریخی را در این باره به دست داده است. خبرگزاری فارس هم در خبری با عنوان «شعرسرایی ۸۴ شاعر شیعه و سنی گُردزبان برای امام رضا^{علیه السلام}» در تاریخ ۱۳۹۲/۱۲/۱۴ به نمونه‌هایی امروزین ارجاع داده است؛ در ادامه همین خبر از اشعار عربی رضوی هم اخباری به دست داده شده است.

قالب‌ها

۹. کشف و معرفی منظومه‌هایی که درباره امام رضا^{علیه السلام} سروده شده‌اند. برخی به زندگی یا معجزات و کرامات آن حضرت پرداخته‌اند؛ مثل «معجزات امام رضا^{علیه السلام}» اثر آقا محمد تفرشی عارف علیشاه. برخی نیز احادیث آن حضرت را ترجمه کرده‌اند؛ مثل «بزم محبت» علی باقرزاده (بقا).

تاریخ ادبیات

۱۰. تاریخ ملک الشعرا^ی آستان قدس رضوی

۱۱. تاریخچه و سیر تطور خراسانیات. خراسانیه به قصیده‌ای گفته می‌شود که شاعر در آن عشق و ارادت خود را به خراسان ابراز کرده باشد. یکی از اصلی‌ترین جاذبه‌های خراسان برای شعرا (حتی غیر شیعه) زیارت امام رضا^{علیه السلام} است. خاقانی می‌گوید: چه سبب سوی خراسان شدم نگذارند عندلیم به گلستان شدم نگذارند...

فید بیفایدہ بینم ری و من فید نشین
که سوی کعبه‌ی ایمان شدنم نگذارند
روضه‌پاک رضا دیدن اگر طغیان شدنم نگذارند...

۱۲. تذکره انجمن‌های شعری وابسته یا منسوب به آستان قدس رضوی.

رویکردها

۱۳. خواسته‌ها و حاجات مختلفی که در شعر رضوی مطرح شده‌اند، قابل جمع‌آوری و طبقه‌بندی‌اند. برخی از این حوائج مادی‌اند و برخی معنوی و برخی ذوقی و هنری. درخواست شفاعت، زیارت کربلا، دفع حوادث و ... از مشهورترین خواسته‌های زائران است.

۱۴. طنز در شعر رضوی؛ ظاهرا به تازگی مرسوم شده است. در این شیوه شاعر خود را مجاز می‌داند که بدون شکستن حریم‌ها با امام رضا^ع یا زوار آن حضرت شوخی کند. قاسم رفیعا، ناصر فیض، مهدی رحیمی و ... با این رویکرد شعر گفته‌اند.

موضوعات مطرح در ادبیات رضوی

۱۵. زیارت در شعر رضوی؛ مضمون زیارت و اشعار یا نثرهای ادبی متناسب با آن، مضامین بسیاری را خلق کرده است که گاه به لحظه معرفتی و گاه از دیدگاه مردم-شناسانه ارزش فراوان دارند. حسین عباسپور می‌گوید:

به ظاهر زائرم اما زیارت را نمی‌فهمم
من بیچاره لطف آشکارت را نمی‌فهمم
تو از من بیشتر مشتاق دیداری و من
حتی به دل افتادن گاه و گدارت را نمی‌فهمم
زیارت نامه می‌خوانم دلم از نور لبریز است

"اگر چه گاه معنای عبارت را نمی‌فهمم"

این شعر علیرضا لک نیز ارزش مردم‌شناسانه دارد:
رسید تا فلکه آب و رو بروی حرم
گذاشت دست به سینه: سلام سوی حرم

- لب زمین دو چشمش دوباره باران خورد در آستانه دریا گرفت بوی حرم
گذاشت صورت خود را به صورت یک در
- نفس کشید و نفس شد به رنگ و روی حرم
- تمام حس عطش را به کاسه‌ها نوشید و پر شد از تب و تاب لب سبوی حرم ...
- شفا گرفته میریضی ... زندن نقاره صدای معجزه پیدا شد از گلوی حرم
۱۶. عناصر مادی حرم و زیارت در شعر؛ معمولاً^۱ این عناصر تأویل ذوقی یا عرفانی
می‌شوند. حسن دلبری می‌گوید:
- وقتی به گریه می‌گذری در رواق‌ها سهم تمام آینه‌هایی شکسته باش
- هر پارهات در آینه‌ای سیر می‌کند یعنی اگر مسافر مایی شکسته باش
۱۷. پیاده‌روی برای زیارت امام رضا علیه السلام. در اعصار گذشته به شکل انفرادی یا گروهی
رخ می‌داده که مشهورترینش دو سفر پیاده شاه عباس صفوی است. در روزگار خودمان
نیز هم‌پای مشایه اربعین عراق، زیارت گروهی مشهد با پای پیاده رفته‌رفه به یک رسم
شناخته شده تبدیل می‌شود. این‌گونه رسم‌ها معمولاً^۲ با استقبال شуرا و نویسندگان همراه
می‌شود.
۱۸. ارتباط امام رضا علیه السلام با دیگر معصومان و امامزادگان مکرم علیهم السلام:
- حضرت فاطمه علیها السلام
 - امام حسین علیه السلام؛ حدیث مشهور «یابن شبیب...» که راجع به عزادری
محرم است و نیز کربلا رفتن زائران امام رضا علیه السلام که مشهور است و ...
 - امام جواد علیه السلام؛ به واسطه رابطه پدر و فرزندی و ...
 - امام زمان علیه السلام
 - حضرت فاطمه معصومه علیها السلام

۱۹. تعبیر سلطنتی و اطلاق سلطانی به امام رضا علیه السلام و بازتاب آن در شعر. این تعبیر از چه زمانی مطرح شد؟ شرایط اجتماعی و فرهنگی روزگار چه ارتباطی داشت؟ هم‌اکنون نیز ساختار ظاهري حرم، شبیه دربارهای پرشکوه تاریخ ایران است؛ پنج نوبت زدن(نقاره)، خادمان بسیار با لباس متعدد الشکل، منصب ملک‌الشعرایی، خطبه‌خوانی به نام امام علیه السلام و ... از نشانه‌های درباری است.

۲۰. تطور مفهومی مدایح امام رضا علیه السلام در شعر. ممکن است در دوره‌هایی علم آن حضرت مورد توجه باشد، در دوره‌ای زهد، نزد گروهی مباحث توحیدی و عرفانی موضوعیت داشته باشد، برخی به مقام امامت توجه کرده باشند، برخی به مظلومیت و غربت پرداخته باشند و بررسی این مسائل و دسته‌بندی آن‌ها بر اساس تاریخ و پراکندگی‌های جغرافیایی احتمالاً نتایج جالبی به بار خواهد آورد.

جريان‌های سیاسی و اجتماعی

۲۱. ارتباط دادن امام رضا علیه السلام به حکومت‌های اعصار مختلف؛ مثل صفویه (که مروج تشیع و سازنده بخش‌هایی از حرم بودند)، قاجار (علی الخصوص فتحعلی شاه و ناصرالدین شاه)، پهلوی (به تناسب نام رضا که در نام شاهان و شاهزادگان مهم پهلوی وجود داشت)، جمهوری اسلامی (به تناسب صبغه دینی حکومت).

۲۲. ارتباط دادن امام رضا علیه السلام به ملت ایرانی.

۲۳. حمله‌ها و آسیب‌هایی که به حرم وارد شده و بازتاب آنها در شعر (حمله غز، جنگ‌های جانشینان نادر، روس‌ها و ...).

آسیب‌شناسی

۲۴. غلو یا ترک ادب شرعی در شعر رضوی؛ حسن علیپور می‌گوید:
از بندهزادگان توأم ثامن الحجج بی‌جا نگفته‌ام که تو باشی الله من

۲۵. طرح مسائل مغایر با تاریخ یا اعتقادات یا نصوص در شعر رضوی. برخی از این اشتباهات غلط مشهور و رایج هستند. مثلاً امروزه کاملاً جا افتاده که زیارت امام رضا علیه السلام حج فقرا است و چه بسا بخشی از این فراغتی حاصل همین بیت مشهور باشد:

اغنیا مکه روند و فقرا سوی تو آیند
جان به قربان تو شاهها که تو حج فقراي
در حالیکه در روایات، این زیارت معادل چندین حج است که اختصاصی هم به فقرا ندارد. پر واضح است که این گونه اشتباهات یا استحسانها ربطی به اغراق و غلو ندارد.

اثرات آفریده ادبی بر مخاطبان

۲۶. معارف طرح شده در اشعار رضوی؛ این معارف ممکن است آیات و احادیث، مباحث امام‌شناسی، تولی و تبری و ... باشند.

مخاطبان (گروه‌های خاص)

۲۷. آثار ادبی رضوی ویژه خردسالان، نوجوانان، شاعران زن و ... نیازمند این پژوهش‌ها هستند:

▪ کتابشناسی

▪ سبک‌شناسی و نقد

▪ محتواهای ویژه

به عنوان مثال، مجتبی آموزگار در کتاب «زیارت‌نامه برای زائر کوچولو» تلاش کرده مفهوم زیارت را برای خردسالان ملموس کند.